

مآخذشناسی و کتابشناسی «رد الشمس»

کاظم استادی (کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث)

kazemostadi@gmail.com

(دریافت: ۱۴۰۳/۱/۱۸ پذیرش: ۱۴۰۳/۴/۱۱)

چکیده:

واقعه «رد الشمس»، معجزه و کرامت بسیار مشهوری است که در چندین روایت، از افراد مختلف در کتب حدیثی و تاریخی سنی و شیعه، ذکر گشته و مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته است. اما در دوره معاصر و ظهور علوم تجربی جدید، افراد متعددی در برخی از یادداشت‌ها، درباره این رخداد تاریخی، استبعاد نموده‌اند؛ و آن را انکار یا اشکالاتی را بر این داستان وارد کرده‌اند. با توجه به اهمیت این معجزه و کرامت، اکنون لازم است پیرامون ابعاد مختلف این داستان و پشتیبانی علمی و حدیثی از آن، تحقیقات بیشتر و جدیدتری صورت گیرد. بنابراین پژوهش‌گران علاقمند به این حوزه، نیازمند به مآخذشناسی درباره این رخداد تاریخی هستند. در پژوهش حاضر، سعی شده تا به این نیاز پاسخ داده شود؛ و ضمن جستجوی در منابع اطلاعاتی مختلف، بیش از پنجاه اثر (کتاب، مقاله، پایان‌نامه و...) با موضوع رد الشمس، شناسایی و معرفی گردند. کلیدواژه‌ها: بازگشت خورشید، معجزات پیامبر(ص)، کرامات حضرت علی(ع)، تاریخ اسلام.

۱- درآمد

در دوران تدوین حدیث، برخی از محدثان و راویان اخبار شیعه و سنی، به صورت غیرمستقل، به ذکر برخی از احادیث مناقب و فضائل اهل بیت پیامبر(ص)، همت گماشته‌اند؛ و در بعضی از جوامع حدیثی کوچک و بزرگ خود، ابواب و فصولی را با عنوان کتاب المناقب یا کتاب فضائل تنظیم نموده‌اند. حتی در برخی از دوره‌ها، شیعیان و یا بعضی از فرق نزدیک به شیعه، به مقتضای دوران و جغرافیای کلامی ایجاد شده در پیرامون خود، تألیفات مستقلی و مفصلی را با عنوان‌های «مناقب، فضائل و خصائص» برای اهل بیت(ع) گردآوری نموده‌اند. برخی از این آثار متقدم عبارتند از:

۱- مناقب علی بن ابی طالب؛ أحمد بن حنبل (م ۲۴۱ق).

- ۲- مناقب علی بن ابی طالب؛ أحمد بن شعيب نسائي (م ۳۰۳ق).
- ۳- فضائل فاطمه، أبو عبدالله الحاكم النيسابوري (م ۴۰۵ق).
- ۴- ما نزل في علي من القرآن؛ أبو نعيم الاصبهاني (م ۴۳۰ق).
- ۵- مناقب علی بن ابی طالب؛ علی بن محمد الفقيه الشافعی (م ۴۸۳ق).
- در این میان، برخی از فضائل اهل بیت (ع) و مخصوصاً امیرالمؤمنین (ع)، به صورت مستقل مورد توجه عالمان دینی و محدثان قرار گرفته است؛ همانند واقعه «بازگرداندن خورشید»، رخداد «رد الشمس»، معجزه بسیار مشهوری است که در چندین روایت، از افراد مختلف در کتب حدیثی و تاریخی سنی و شیعه ذکر گشته. (به عنوان نمونه نک: کلینی، الکافی، ۱۴۰۷ق: ج ۴، ص ۵۶۲؛ صدوق، من لایحضره الفقیه، ۱۴۱۳ق: ج ۱، ص ۲۰۳).

کلینی (م ۳۲۹ق) الکافی، ۴/۵۶۲	صدوق (م ۳۸۱ق) الفقیه، ۱/۲۰۲	صدوق (م ۳۸۱ق) علل الشرائع، ۲/۳۵۱	مفید (م ۴۱۳ق) الارشاد، ۱/۳۴۵
سَعِيدٌ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ صَدَقَةَ عَنْ عَمَّارِ بْنِ مُوسَى قَالَ: دَخَلْتُ أَنَا وَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع) مَسْجِدَ الْفَضِيحِ فَقَالَ:	فَرَزَوِي عَنْ أَسْمَاءَ بِنْتِ عُمَيْسٍ أَنَّهَا قَالَتْ	حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ الْقَطَّانُ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدُ بْنُ صَالِحٍ قَالَ حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ خَالِدِ الْمَخْزُومِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ نَبَاتَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُوسَى عَنْ عَمَلَةَ بْنِ مُهَاجِرٍ عَنْ أُمِّ جَعْفَرٍ وَ أُمِّ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَسْمَاءَ بِنْتِ عُمَيْسٍ وَ هِيَ جَدَّتُهُمَا قَالَتْ خَرَجْتُ مَعَ جَدَّتِي أَسْمَاءَ بِنْتِ عُمَيْسٍ وَ عَمِّي عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ حَتَّى إِذَا كُنَّا بِالصُّهْبَاءِ قَالَتْ حَدَّثْتَنِي أَسْمَاءُ بِنْتُ عُمَيْسٍ قَالَتْ	وَ كَانَ مِنْ حَدِيثِ رَجوعِهَا عَلَيْهِ فِي الْمَرَّةِ الْأُولَى مَا رَوَتْهُ أَسْمَاءُ بِنْتُ عُمَيْسٍ، وَأُمُّ سَلْمَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ (ص)، وَ جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيِّ، وَأَبُو سَعِيدِ الْخُدْرِيِّ، فِي جَمَاعَةٍ مِنَ الصَّحَابَةِ:

ماجرای گزارش شده از این واقعه، از این قرار است: شیخ مفید (م ۴۱۳ق) در کتاب الارشاد روایتی را از اسماء بنت عمیس، ام سلمه (همسر پیامبر)، جابر بن عبدالله انصاری، ابوسعید خدری و بعضی دیگر از صحابه پیامبر (ص) چنین نقل کرده است:

«روزی پیامبر (ص) علی (ع) را در پی انجام کاری فرستاد. زمانی که وی بازگشت، وقت نماز عصر بود. پیامبر که اطلاع نداشت ایشان نماز عصر خود را نخوانده است، سر خود را بر روی پای وی قرار داد. در همان هنگام، وحی الهی نازل شد و پیامبر مشغول دریافت وحی شد. این امر تا زمانی که نزدیک بود خورشید غروب کند، ادامه داشت. زمانی که دریافت وحی به اتمام رسید، پیامبر از علی پرسید که: آیا نماز عصر خوانده است؟ ایشان جواب داد: خیر، زیرا

سر شما بر روی پای من بود، و من نتوانستم (یا نخواستم) شما را بیدار کنم. پیامبر پس از شنیدن سخن علی، از خداوند خواست که آفتاب را برگرداند؛ تا علی(ع) نماز عصر خود را بخواند. در این هنگام، خورشید به اندازه‌ای به عقب برگشت که وقت فضیلت نماز عصر شد؛ و حضرت علی، نماز خود را خواندند» (نک: مفید، الإرشاد، ۱۴۱۳ق: ج ۱، ص ۳۴۶).

يَا عَمَّارُ تَرَى هَذِهِ الْوَهْدَةَ قُلْتُ نَعَمْ قَالَ كَانَتْ امْرَأَةً جَعْفَرِ النَّبِيِّ خَلْفَ عَلِيٍّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع) قَاعِدَةٌ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ وَمَعَهَا ابْنَاهَا مِنْ جَعْفَرٍ فَبَكَتُ فَقَالَ لَهَا ابْنَاهَا مَا يُبْكِيكِ يَا أُمَّهُ قَالَتْ بَكَيتُ لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع) فَقَالَ لَهَا تَبْكِينَ لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَلَا تَبْكِينَ لِأَبِينَا قَالَتْ لَيْسَ هَذَا هَكَذَا وَ لَكِنْ ذُكِرْتُ حِدِيثًا حَدَّثَنِي بِهِ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع) فِي هَذَا الْمَوْضِعِ فَأَبْكَايَا قَالَا وَمَا هُوَ قَالَتْ كُنْتُ أَنَا وَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ فِي هَذَا الْمَسْجِدِ فَقَالَ لِي تَرِينَ هَذِهِ الْوَهْدَةَ قُلْتُ نَعَمْ قَالَ كُنْتُ أَنَا وَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) قَاعِدَتَيْنِ فِيهَا إِذْ وَضَعَ رَأْسَهُ فِي حَجْرِي ثُمَّ حَفَقَ حَتَّى غَطَّ وَ حَضَرَتْ صَلَاةَ الْعَصْرِ فَكَرِهَتْ أَنْ أَحْزِكَ رَأْسَهُ عَنْ فِجْدِي فَأَكُونُ قَدْ آذَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ (ص) حَتَّى ذَهَبَ الْوَقْتُ وَ فَاتَتْ فَأَنْتَبَهَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) فَقَالَ يَا عَلِيُّ صَلَّيْتُ قُلْتُ لَا قَالَ وَ لِمَ ذَلِكَ قُلْتُ كَرِهْتُ أَنْ أُوذِيكَ قَالَ فَقَامَ وَ اسْتَقْبَلَ الْقِبْلَةَ وَ مَدَّ يَدَيْهِ كِلْتَيْهِمَا وَ قَالَ اللَّهُمَّ رُدِّ الشَّمْسَ إِلَيَّ وَ قَتِيهَا حَتَّى يُصَلِّيَ عَلِيُّ فَزَجَعَتِ الشَّمْسُ إِلَى وَقْتِ الصَّلَاةِ حَتَّى صَلَّيْتُ الْعَصْرَ ثُمَّ انْقَضَتْ انْقِضَاضَ الْكَوْكَبِ

بَيْنَمَا رَسُولُ اللَّهِ (ص) نَائِمٌ ذَاتَ يَوْمٍ وَ رَأْسُهُ فِي حَجْرٍ عَلِيٍّ (ع) فَقَاتَتْهُ الْعَصْرُ حَتَّى غَابَتِ الشَّمْسُ فَقَالَ اللَّهُمَّ إِنَّ عَلِيًّا كَانَ فِي طَاعَتِكَ وَ طَاعَةِ رَسُولِكَ فَارْزُقْ عَلَيْهِ الشَّمْسَ قَالَتْ أَسْمَاءُ فَرَأَيْتَهَا وَ اللَّهُ غَرِبَتْ ثُمَّ طَلَعَتْ بَعْدَ مَا غَرِبَتْ وَ لَمْ يَبْقَ جَبَلٌ وَ لَا أَرْضٌ إِلَّا طَلَعَتْ عَلَيْهِ حَتَّى قَامَ عَلِيُّ (ع) فَتَوَضَّأَ وَ صَلَّى ثُمَّ غَرِبَتْ

يَا بُنَيَّةُ كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ (ص) فِي هَذَا الْمَكَانِ فَصَلَّى رَسُولُ اللَّهِ (ص) الظُّهْرَ ثُمَّ دَعَا عَلِيًّا (ع) فَاسْتَعَانَ بِهِ فِي بَعْضِ حَاجَتِهِ ثُمَّ جَاءَتْ الْعَصْرُ فَقَامَ النَّبِيُّ (ص) فَصَلَّى الْعَصْرَ فَجَاءَ عَلِيُّ (ع) فَقَعَدَ إِلَيَّ جَنْبَ رَسُولِ اللَّهِ فَأَوْحَى اللَّهُ تَعَالَى إِلَيَّ نَبِيَّهُ (ص) فَوَضَعَ رَأْسَهُ فِي حَجْرٍ عَلِيٍّ (ع) حَتَّى غَابَتِ الشَّمْسُ لَا يَرَى مِنْهَا شَيْءٌ إِلَّا عَلِيَّ أَرْضٍ وَ لَا عَلِيَّ جَبَلٍ ثُمَّ جَلَسَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) فَقَالَ لِعَلِيٍّ (ع) هَلْ صَلَّيْتَ الْعَصْرَ فَقَالَ لَا يَا رَسُولَ اللَّهِ أَنْبِئْتُ أَنَّكَ لَمْ تَصَلِّ فَلَمَّا وَضَعْتَ رَأْسَكَ فِي حَجْرِي لَمْ أَكُنْ لِأَحْرَكُهُ فَقَالَ اللَّهُمَّ إِنَّ هَذَا عَبْدُكَ عَلِيُّ احْتَبَسَ نَفْسَهُ عَلَيَّ نَبِيَّكَ فَزِدْ عَلَيْهِ شَرْقَهَا فَطَلَعَتِ الشَّمْسُ فَلَمْ يَبْقَ جَبَلٌ وَ لَا أَرْضٌ إِلَّا طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ ثُمَّ قَامَ عَلِيُّ (ع) فَتَوَضَّأَ وَ صَلَّى ثُمَّ انْكَسَفَتْ

أَنَّ النَّبِيَّ (ص) كَانَ ذَاتَ يَوْمٍ فِي مَنْزِلِهِ، وَعَلِيٌّ (ع) بَيْنَ يَدَيْهِ إِذْ جَاءَهُ جَبْرَائِيلُ (ع) يَنَاجِيهِ عَنِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ فَلَمَّا تَعَشَاهُ الْوَحْيُ تَوَسَّدَ فِجْدَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع) فَلَمْ يَرْفَعْ رَأْسَهُ عَنْهُ حَتَّى غَابَتِ الشَّمْسُ، فَاضْطُرَّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع) لِذَلِكَ إِلَى صَلَاةِ الْعَصْرِ جَالِسًا يَوْمِي بَرُكُوعِهِ وَ سُجُودِهِ إِيمَاءً، فَلَمَّا أَفَاقَ مِنْ غَشِيَّتِهِ قَالَ لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع): «أَفَاتَتْكَ صَلَاةُ الْعَصْرِ؟» قَالَ لَهُ: «لَمْ أُسْتَطِعْ أَنْ أُصَلِّيَهَا قَائِمًا لِإِمْكَانِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَالْحَالُ الَّذِي كُنْتُ عَلَيْهَا فِي اسْتِمَاعِ الْوَحْيِ» فَقَالَ لَهُ: «ادْعُ اللَّهَ لِيُرِيدَ عَلَيْكَ الشَّمْسَ حَتَّى تُصَلِّيَهَا قَائِمًا فِي وَقْتِهَا كَمَا فَاتَتْكَ، فَإِنَّ اللَّهَ يُجِيبُكَ لِطَاعَتِكَ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ» فَسَأَلَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع) اللَّهَ عَزَّ اسْمَهُ فِي رَدِّ الشَّمْسِ، فَزِدَتْ عَلَيْهِ حَتَّى صَارَتْ فِي مَوْضِعِهَا مِنْ السَّمَاءِ وَقْتُ الْعَصْرِ، فَصَلَّى أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع) صَلَاةَ الْعَصْرِ فِي وَقْتِهَا ثُمَّ غَرِبَتْ. فَقَالَتْ أَسْمَاءُ: أُمَّ وَاللَّهِ لَقَدْ سَمِعْنَا لَهَا عِنْدَ غُرُوبِهَا صَرِيرًا كَصَرِيرِ الْمِشْأَرِ فِي الْخَشَبَةِ.

مخبرانشناسی و کتابشناسی «رد الشمس»

همچنین برخی از منابع شیعه، داستان دیگری از رد الشمس را در زمان خلافت امام علی(ع) و به دعای ایشان نقل نموده‌اند. به این صورت که وقتی حضرت علی(ع) با لشکریان خود وقتی قصد حرکت به سمت بابل را داشتند، نماز عصر خود را با بعضی از اصحاب خواندند؛ ولی شماری از لشکریان ایشان که هنوز مشغول رد شدن یا رد کردن اسب‌های خود از رودخانه فرات به ابن طرف بودند، نتوانستند نماز را در وقت خود بخوانند. بنابراین حضرت امیر(ع) دعا نمودند و از خداوند خواستند تا خورشید را باز گرداند تا آنان بتوانند نماز خویش را بخوانند (به عنوان نمونه نک: مفید، الإرشاد، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۴۷؛ همچنین نک: نصرابن مزاحم، وقعة صفین، ص ۱۳۶؛ صفار قمی، بصائر الدرجات، ص ۲۳۷؛ صدوق، الفقیه، ج ۱/۲۰۴؛ حسین بن عبدالوهاب، عیون المعجزات، ص ۵(۱/۷)؛ طوسی، الامالی، ج ۲/۶۷۱).

نصرابن مزاحم (م ۲۱۲ق) وقعة صفین، ۱۳۶	صفار قمی (م ۲۹۰ق) بصائر الدرجات، ۲۳۷	صدوق (م ۲۸۱ق) الفقیه، ۱/۲۰۴	شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) الامالی، ۲/۶۷۱	حسین شعرانی (قرن ۵) عیون المعجزات، ۵(۱/۷)
حدثني عمر بن عبدالله بن يعلى بن مرة الثقفي، عن ابيه عن عبد خير قال: حدثنا احمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن عبدالله بن بحر عن عبدالله مسكان عن ابي بصير عن ابي المقدم عن جويرية بن مسهر قال	حدثنا احمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن عبدالله بن بحر عن عبدالله مسكان عن ابي بصير عن ابي المقدم عن جويرية بن مسهر قال	روى عن جويرية بن مسهر انه قال:	أخبرنا أبو عبد الله أحمد بن عبدون قال أخبرنا أبو الحسن علي بن محمد بن الرزبي القرشي قال أخبرنا علي بن الحسن بن فضال قال حدثنا العباس بن عامر قال حدثنا أحمد بن رزق الغمساني عن يحيى بن العلاء الرازي قال سمعت أبا جعفر (ع) يقول	حدث ابو الحسن احمد بن الحسين العطار قال حدثني ابو جعفر محمد ابن يعقوب قال حدثني علي ابن ابراهيم ابن هاشم عن الحسن بن محبوب عن الحسن بن زرين القلا عن الفضل بن يسار عن الباقر عن ابيه عن جده الحسين بن علي (ع) قال
اقبلنا مع امير المؤمنين (ع) من قتل الخوارج حتى اذا قطعنا في ارض بابل حضرت الصلاة العصر قال فنزل امير المؤمنين ونزل الناس فقال امير المؤمنين يا ايها الناس ان هذه الارض ملعونة وقد عذبت من الدهر ثلاث مرات و هي احدى المؤتفكات و هي اول ارض عبد فيها وثن انه لا يحل لنبى و لوصى نبى ان يصلى فيها فامر الناس فمالوا عن جنبى الطريق يصلون وركب بغلة رسول الله فمضى عليها قال جويرية	اقبلنا مع امير المؤمنين (ع) من قتل الخوارج حتى اذا قطعنا في ارض بابل حضرت الصلاة العصر قال فنزل امير المؤمنين ونزل الناس فقال امير المؤمنين يا ايها الناس ان هذه الارض ملعونة وقد عذبت من الدهر ثلاث مرات و هي احدى المؤتفكات و هي اول ارض عبد فيها وثن انه لا يحل لنبى و لوصى نبى ان يصلى فيها فامر الناس فمالوا عن جنبى الطريق يصلون وركب بغلة رسول الله فمضى عليها قال جويرية	لما خرج امير المؤمنين علي بن ابي طالب ع الى النهروان، و قطعوا في اول ارض بابل حين دخل وقت العصر، فلم يقطعوها حتى غابت الشمس، فنزل الناس يمينا و شمالا يصلون الا الاشتهر و حده، فانه قال: لا اصلي حتى ارى امير المؤمنين قد نزل يصلي. قال: فلما نزل قال: يا مالک، هذه ارض سيخة، و لا تجل الصلاة فيها، فمن كان صلى فليعد الصلاة، ثم قال: استقبل القبلة، فتكلم بثلاث كلمات، ما هن بالعربية و لا بالفارسية، فاذا هو بالشمس بيضاء نقيّة، حتى اذا صلى بنا سمعنا لها حين انقضت خريرا كخريبر المنشار.	لما رجع امير المؤمنين (ع) من قتال اهل النهروان اخذ على النهروانات واعمال العراق ولم يكن يومئذ بنيت بغداد فلما وافى ناحية برثا صلى بالناس الظهر ورحلوا ودخلوا في ارض بابل وقد وجبت صلاة العصر فصاح المسلمون يا امير المؤمنين هذا وقت العصر قد دخل فقال امير المؤمنين (ع) هذه ارض مخسوف بها وقد خسف الله بها ثلاثا وعليه تمام الرابعة ولا تحل لوصى ان يصلى فيها ومن اراد منكم ان يصلى فليصل فقال المنافقون نعم هو لا يصلى ويقتل من يصلى يعنون اهل النهروان، فقال جويرية بن مسهر العبدى فتبعته في مائة فارس وقت والله لا اصلى او يصلى	

<p>هو ولنا قلده صلواتي اليوم قال وسار امير المؤمنين (ع) الى ان اقطع ارض بابل وتدللت الشمس للغروب ثم غابت واحمر الافق قال فالتفت الى امير المؤمنين (ع) وقال يا جوهرية هات الماء قال فقدمت اليه الاداوة فتوضى ثم قال اذن يا جوهرية فقلت يا امير المؤمنين ما وجب العشاء بعد فقال (ع) اذن للعصر فقلت في نفسي اذن للعصر وقد غربت الشمس ولكن على الطاعة فاذنت فقال اقم ففعلت واذا انا في الاقامة اذ تحركت شفتاه بكلام كانه منطق الخطاطيف لم افهم ماهو فرجعت الشمس بصرير عظيم حتى وقفت في مركزها من العصر فقام (ع) وكبر وصلى فصلينا ورائه فلما فرغ من وقعت كانه سراج في طلست وغابت واشتبهت النجوم فالتفت الى وقال اذن اذان العشاء يا ضعيف اليقين</p>	<p>فَقُلْتُ وَاللَّهِ لَا تَبْعَنُ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَ وَلَا قُلْدَنَهُ صَلَاتِي الْيَوْمِ فَمَضَيْتُ خَلْفَهُ قَوْلَهُ مَا جِزْنَا جِسْرَ سُورَاءَ حَتَّى غَابَتِ الشَّمْسُ فَشَكَّكْتُ فَأَلْتَفْتُ إِلَيْهِ وَقَالَ يَا جَوْهْرِيَّةُ أَ شَكَّكْتُ فَقُلْتُ نَعَمْ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ فَنَزَلَ عَنِّي نَاحِيَةً فَتَوَضَّأَ ثُمَّ قَامَ فَتَنَطَّقَ بِكَلَامٍ لَا أَحْسِبُهُ إِلَّا بِالْعِبْرَانِيَّةِ ثُمَّ نَادَى بِالصَّلَاةِ فَتَنَطَّرْتُ وَاللَّهِ إِلَى الشَّمْسِ قَدْ خَرَجَتْ مِنْ بَيْنِ جَبَلَيْنِ لَهَا صَرِيرٌ فَصَلَّى الْعَصْرَ وَصَلَّيْتُ مَعَهُ فَلَمَّا فَرَعْنَا مِنْ صَلَاتِنَا عَادَ اللَّيْلُ كَمَا كَانَ فَأَلْتَفْتُ إِلَيْهِ وَقَالَ يَا جَوْهْرِيَّةُ بِنِ مَسْهَرٍ إِنْ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ - فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ وَ إِنِّي سَأَلْتُ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ بِاسْمِهِ الْعَظِيمِ فَزِدْ عَلَيَّ الشَّمْسَ.</p>	<p>فقلت والله لا تبعن امير المؤمنين ولا قلده صلواتي اليوم قال فمضيت خلفه قوالله ما صرنا جسر سورا حتى غابت الشمس قال فسببته او هممت ان اسبه قال فقال يا جوهرية اذن قال فقلت نعم يا امير المؤمنين قال فنزل ناحية فتوضا ثم قام فنطق بكلام لا احسبه الا بالعبرانية ثم نادى بالصلاة فنظرت والله الى الشمس قد خرجت من بين جبلين لها صرير فصلى العصر وصليت معه فلما فرغنا من صلاته عاد الليل كما كان فالتفت الى فقال يا جوهرية بن مسهر ان الله يقول فسبح باسم ربك العظيم فاني سألت الله باسمه العظيم فرد على الشمس</p>	<p>ثم غابت الشمس، ثم خرج حتى اتى دير كعب</p>
---	--	---	--

اکنون، در شمال شهر حله عراق، مکانی به نام «مشهد الشمس» یا «مشهد رد الشمس» وجود دارد؛ که به باور شیعیان، این زیارتگاه در محدوده‌ای ساخته شده است که واقعه ردالشمس به دعای حضرت علی(ع) رخ داده است (نک: جوذری، ۱۴۳۴ق: سراسر متن). به هر حال، این روایت و واقعه «رد الشمس» در نزد شیعه و مخصوصاً شیعیان امامیه، آن چنان اهمیتی دارد که حتی رساله‌ها و کتاب‌های مستقل متعددی پیرامون آن نوشته شده، که به زودی آنها خواهیم پرداخت.

همچنین، جدای از این داستان‌ها که به عنوان معجزات پیامبر (ص) و کرامات امام علی(ع) در منابع ذکر می‌شوند؛ در برخی منابع، داستان‌هایی نیز از رد الشمس برای پیامبران دیگر همانند حضرت یوشع(ع)، حضرت داود(ع) و حضرت سلیمان(ع) هم آمده است (نک: صدوق، الفقیه، ۱۴۱۳ق: ج ۱، ص ۲۰۳؛ ملاحویش، بیان المعانی، ۱۳۸۲ق: ج ۶، ص ۳۱۸؛ مکارم، الامثل، ۱۴۲۱ق: ج ۱۴، ص ۵۰۱).

به عنوان نمونه در برخی منابع ذیل آیات سوره ص (۳۰-۳۳) داستانی درباره حضرت سلیمان(ع) ضمن تفسیر این آیات آمده است که:

«روزی هنگام عصرگاه، مشغول تماشای اسب‌ها شد به نحوی که خورشید پنهان گردید. سلیمان به ملائکه گفت که خورشید را بازگردانید تا من نمازم را در زمانش بخوانم. پس ملائکه خورشید را بازگرداند، او ایستاد و ساق‌ها و گردن خود را مسح نمود و به یارانش که نمازشان قضا شده بود نیز امر کرد که چنین کاری انجام دهند. او نمازش را خواند، و هنگامی که نمازش تمام شد، خورشید غایب شد و ستارگان طلوع کردند (نک: بحرانی، البرهان، ۱۴۱۶ق: ج ۴، ص ۶۵۳-۶۵۴؛ طباطبایی، المیزان، ۱۴۱۷ق: ج ۱۷، ص ۲۰۳ - ۲۰۴؛ سبزواری نجفی، ارشاد الاذهان، ۱۴۱۹ق: ص ۴۶۰).

در منابع غیر اسلامی نیز از این قبیل داستان‌ها به چشم می‌خورد؛ به عنوان نمونه در کتاب مقدس نیز آمده که در یکی از جنگ‌های بنی اسرائیل، حضرت یوشع به آفتاب دستور داد که غروب نکند و در آسمان ثابت بایستد، تا بنی اسرائیل بتوانند از دشمنان خود انتقام بگیرند (نک: کتاب مقدس، کتاب یوشع، باب ۱۰، آیات ۱۲-۱۳).

در هر صورت، هر چند که برخی از نوشته‌ها درصد آن هستند که تفسیر متفاوتی از ردّ شمس برای این قبیل داستان‌ها ارائه نمایند. به عنوان نمونه، نویسنده مقاله «بازپژوهی امکان ردّ شمس در سوره ص با محوریت دیدگاه علامه طباطبایی» نوشته است: "در تبیین مرجع ضمیر «رُدُّوها علیّ» (سوره ص، آیه ۳۳) و نیز جمله «تَوَازَتْ بِالْحِجَابِ» (سوره ص، آیه ۳۲)، دو قول بازگشت «خورشید» یا «اسب‌ها» ذکر شده است؛ اما در هر دو قول اشکالات جدّی وجود دارد، و هر چند که دیدگاه صحیح، قول «بازگشت خورشید» است؛ اما مراد، بازگشت خورشید در جهت معکوس نیست، بلکه مفهوم آن، «جاب‌جایی و انتقال سلیمان(ع)» به سمت غرب است." (نک: زاهری، ۱۴۰۱ش: ۱۳۰-۱۴۷).

۲- طرح مسأله

در دوره معاصر، افراد متعددی در گفته‌ها، یادداشت‌ها و نیز گروه‌های فضای مجازی،

پیرامون این واقعه تاریخی استبعاد می نمایند؛ و اشکالاتی را درباره این داستان بیان کرده و می کنند. به عنوان نمونه برخی از آنها عبارتند از:

۱- بر این روایت، اشکالات رجالی و فقه الحدیث متعددی وارد است؛ اما صرف نظر از آنها این نکته بسیار قابل توجه است که:

«چرا گزارش مفصلی در تاریخ اسلام پیرامون این واقعه نداریم؛ که مردم حجاز یا عراق یا دیگر مناطق جهان، بازگشت خورشید را دیده باشند و نقل نموده باشند. این در صورتی است که در درایة الحدیث آمده: وقوع رخداد مهم، استحقاق وجود روایان کثیر دارد؛ و نبود روایان متعدد برای وقایع مهم، نشان از جعلی بودن خبر واحد دارد.»

۲- جدای از ابهامات و مشکلات مضمونی و مفهومی، و حتی کلامی این داستان، یک نکته بسیار مهم در این داستان وجود دارد، و آن این که:

«ما می دانیم که خورشید به دور زمین نمی گردد؛ بلکه از گردش زمین به دور خودش، انسان احساس می کند که خورشید در حال گردش، و طلوع و غروب است. بنابراین، برگشت خورشید در این چرخه، بی معناست؛ و باید پیامبر (ص) به زمین دستور می داد که برگردد نه خورشید.»

۳- اکنون، اگر فرض کنیم که داستان رد الشمس، ساختگی یا توهم خیالی روایان یا «فضیلت تراشان» نباشد و این داستان واقعیت داشته است؛ و پیامبر (ص) به زمین (و نه به خورشید) دستور داده است که از گردش بایستد؛ یا حتی، گردش معکوس داشته باشد. در این حالت، لازم است یک رخداد بسیار بسیار مهم، برای تمامی ساکنان کره زمین اتفاق بیفتد، و آن این که:

«سطح زمین، با سرعت حدود ۱۶۵۰ کیلومتر بر ساعت به دور محور خود در حرکت است؛ اگر زمین یک لحظه متوقف شود، تمام اشیاء و نیز انسان های روی زمین، با سرعت ۱۶۵۰ کیلومتر، پرتاب خواهند شد (شبهه همان حالتی که در زمان ترمز خودرو، برای سرنشینان خودرو، رخ می دهد). همچنین، اگر با همان سرعت گردش، گردش معکوس نیز رخ دهد؛ به این معنی است که اشیاء و انسان های روی سطح کره زمین، با سرعت و شتاب بسیار بیشتری، حداقل در حدود دو برابر، در جهت حرکت قبلی خود، به سوی پرتاب می گردند. اکنون این سؤال ضمنی ایجاد می شود که اگر انسان های روی کره زمین، حداقل با سرعت

۱۶۵۰ کیلومتر بر ساعت، پرتاب شوند؛ چند نفر از ساکنان کره زمین، زنده خواهند ماند؟ تا این معجزه مهم را برای نسل‌های بعدی خود گزارش نمایند؟» (برای دیدن برخی از اشکالات، به عنوان نمونه نک: نریمانی، ۱۳۸۱ش: ۳۳-۵۸؛ روحانی، ۱۳۸۹ش: ۲۶).

بنابراین با توجه به اهمیت این معجزه مشهور، و برای پاسخ‌گویی به شبهات و اشکالاتی که پیش روی جامعه دینی معاصر و نسل جوان پرسش‌گر مطرح است، اکنون لازم است پیرامون ابعاد این داستان و پشتیبانی علمی و حدیثی از آن، تحقیقات بیشتر و جدیدتری صورت گیرد؛ و به فضای علمی و جوانان پرسش‌گر ارائه گردد. پس پژوهش‌گران علاقمند به این حوزه، نیازمند به مآخذشناسی پیرامون این رخداد رد الشمس هستند؛ و لازم است تا بدانند که چه آثاری پیرامون این مسأله نگارش یافته است. در پژوهش حاضر، سعی شده تا به این پرسش و نیاز پاسخ داده شود؛ و ضمن جستجوی منابع اطلاعاتی مختلف، آثار مرتبط با مسأله رد الشمس، شناسایی و معرفی گردند.

۳- پیشینه

پیرامون موضوع رد الشمس، مقالات و کتابهای فراوانی به صورت مستقل و غیرمستقل کار شده‌اند؛ که چون نام و مشخصات کامل آنها را به زودی درج خواهیم نمود، اکنون لازم نیست در پیشینه، تکرار شوند. اما درباره «منبع‌شناسی و مآخذشناسی»های مورد نیاز برای پژوهش درباره واقعه رد الشمس، مخصوصاً آثار و مقالاتی که در دهه‌های اخیر کار شده، نوشته مستقلی تدوین و تنظیم نشده است؛ و این مآخذشناسی حاضر، ظاهراً اولین اثر در این موضوع می‌باشد. هرچند که برخی اندک از آثار با موضوع رد الشمس، در بعضی منابع همانند «الغدیر» (نک: امینی، الغدیر، ۱۴۱۶ق: ج ۳، ص ۱۸۳) یا «اهل البيت في المكتبة العربية» (طباطبائی یزدی، ۱۴۱۶ق: ۱۱۱ و ۱۱۲) و یا برخی از کتاب‌هایی که درباره رد الشمس نگارش یافته‌اند، معرفی شده‌اند.

۴- نکات و توضیحات لازم جهت ارجاع

در مآخذشناسی پیش‌رو، سعی شده تا فقط آثار مستقل مدنظر قرار گیرند؛ و منظور از منابع مستقل، منابع و مآخذی هستند که یا در تمام متن آن به واقعه رد الشمس پرداخته شده، و یا

بخش قابل توجهی از اثر، به این مسأله پرداخته است. هرچند که در یکی دو مورد، از این قانده تخطی شده است.

کتابشناسی حاضر، تنها شامل انواع اطلاعات شناسنامه‌ای و اجمالی آثار نوشتاری پیرامون واقعه رد الشمس می‌باشند؛ و ارایه مأخذشناسی توصیفی این آثار به وقتی دیگر موکول می‌شود. برای تمایز جنس نوشته‌های معرفی شده، علائمی پیش‌بینی شده است. عنوان نوشته‌های به صورت مقاله، با علامت «)» در مأخذشناسی پیش‌رو مشخص شده‌اند. همچنین، پایان‌نامه‌ها نیز (که تعداد اندکی هستند)، با عنوان «پایان‌نامه‌ها» در معرفی آنها اقدام شده است. کتاب‌ها نیز، از طریق اطلاعات «نام شهر و ناشر»، قابل شناسایی و تفکیک می‌باشند؛ به این ترتیب: نام مؤلف، عنوان کتاب، نام شهر و نام ناشر.

کمتر از ده عنوان اثر در این مأخذشناسی وجود دارند که، تنها اطلاعاتی از یادکرد آنها دستیاب شد؛ به این معنی که یا کتاب اساساً از بین رفته است و یا این که فعلاً نسخه‌ای از آنها در دسترس نیست، یا هنوز توسط کتابخانه‌ها فهرست نشده‌اند.

در این میان لازم به توجه است که، برخی آثار معرفی شده، به نوعی تکراری هستند، به این معنی که ابتدا به صورت مقاله منتشر شده‌اند و بعداً با شکل کتاب مطبوع شده‌اند؛ یا این که، نوشته یک مؤلف با دو عنوان یا دو زبان مختلف منتشر شده است، که در واقع یک اثر می‌باشند. و آخر این که، برای راحتی استفاده پژوهشگران، آثار درباره رد الشمس را به دو صورت «سیر تاریخ» انتشار یا تألیف و نیز «نام مؤلفین»، ترتیب و لیست نموده‌ایم؛ تا محققین بتوانند آشنایی اجمالی نیز از سیر نگارش و تألیف آثار در این موضوع پیدا کنند.

۵- معرفی منابع بر اساس تاریخ

جدای از این چند اثر متقدم:

قرن ۳- راویان حدیث رد الشمس، ابوبکر وراق (نک: امینی، الغدیر، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۱۸۳-۱۸۸).

قرن ۴- جواز رد الشمس، ابو عبدالله حسین بن علی کاغذی بصری (نک: ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰ق: ۴۲؛ امینی، الغدیر، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۱۸۳-۱۸۸).

قرن ۴- حدیث رد الشمس، الازدی الموصلی (نک: امینی، الغدیر، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۱۸۳-۱۸۸).

قرن ۴- رساله‌ای در طُرُق حدیث، ابوالحسن شاذان فضلی (نک: سیوطی، ۱/۳۳۸).

قرن ۵- خبر رد الشمس و ترغیم النواصب الشمس، عیدالله بن عبدالله حسکانی.

قرن ۵- کتاب ردّ الشمس علی أمير المؤمنین علیه السلام، ابن شاذان القمی، (نک: معالم العلماء، ص ۱۱۷؛ أهل البيت في المكتبة العربي، تراثنا: ع ۳ (۱۴۰۶هـ)، ص ۴۵). نکته: محتمل است که ابن شهر آشوب جزئی در باب طرق حدیث رد شمس تألیف ابوالحسن شاذان فضلی را از باب تشابه اسمی به ابن شاذان نسبت داده است (نک: سیوطی، ۱/۳۳۸).

قرن ۵- کتاب ردّ الشمس، ابي الحسن نصر بن عامر بن وهب السنجاری (نک: رجال النجاشی، ص ۴۲۸؛ الذریعة، ج ۱۰، ص ۱۷۵).

قرن ۶- حدیث رد الشمس، ابي علی محمد بن أسعد الجوانی العیدلی.

قرن ۶- حدیث رد الشمس، موفق بن أحمد الحنفی المکی الخوارزمی (نک: الغدیر ۳/۱۲۷، ۴/۴۰۲).

قرن ۱۰- کشف اللبس عن حدیث رد الشمس، جلال الدین السیوطی. وی در کتاب «اللاکی المصنوعة» نیز بخشی از طرق حدیث را بررسی و تصحیح کرده است (نک: امینی، الغدیر، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۱۸۳-۱۸۸).

قرن ۱۰- مزیل اللبس عن حدیث رد الشمس، محمد بن یوسف الصالحی الشامی (شمس الدین الدمشقی)، نسخه خطی ش ۲۰/۵/۳، عراق: کتابخانه المدرسة الاسلامیة (ضمن مکتبة الاوقاف العامة).

قرن ۱۱- شرح حدیث رد الشمس، سلیمان بن عبدالله بحرانی، نسخه خطی ش ۹۵۰۲/۴، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. (در ابتدای نسخه احتمال انتساب رساله به شیخ سلیمان بحرانی مطرح شده است؛ همچنین، مؤلف از شیخ حر عاملی با عنوان «بعض من عاصرناه من ائمه الحدیث» یاد می‌کند).

***

در مابقی مأخذ، تاریخ قمری و میلادی آثار درباره رد الشمس، تبدیل به هجری شمسی شدند و به ترتیب تاریخ، عبارتند از:

۱۲۵۲- پاسخ به شبهه‌ای درباره رد شمس، محمد باقر بن محمد جعفر همدانی شیخی، مخطوط، شهر ری: کتابخانه حضرت عبدالعظیم(ع)، شماره ۸۸. (آغاز نسخه: حمدله. ... و بعد چنین گوید بنده خاکسار خاسر ابن محمد جعفر، محمدباقر بن محمد جعفر همدانی [م ۱۳۱۹ق] که چون بعضی از اکابر دولت ایران معاشرت دارند با بعضی از منافقین که ظاهراً اظهار تشیع می‌کنند و باطناً از نصاری بدترند و ایشان به خیال خودشان ایرادی وارد آورده اند بر رد شمس از برای حضرت امیرالمؤمنین(ع)، و آن جناب عبارات ایشان را فرستاده و جوابی خواسته‌اند، پس آن عبارات را ذکر می‌کنم و جواب آن را عرض می‌کنم).

۱۲۵۴- رد نظریات ابوریحان بیرونی در مورد رد الشمس، بی‌نام، نسخه خطی ش ۱۰۱/۱۵۱، تهران: کتابخانه ملک.

۱۲۵۷- برهان شق القمر و رد النیر الاکبر، سید ابوالقاسم رضوی لاهور: چاپ سنگی (موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی).

۱۳۳۳- کتاب رد الشمس علی امیرالمومنین ع فی موطنین فی حیاة رسول الله و بعده من طرق اخواننا اهل السنه، کاظم آل‌نوح، عراق، بغداد: مطبعة المعارف.

۱۳۵۹- رد الشمس، محمدسعید طریحی، بیروت: موسسه اهل‌البيت(ع)، ۱۹۸۱م.

۱۳۷۴- اسناد و مدارک حدیث رد الشمس، عبدالحسین امینی، نک سایت: اولین دایرةالمعارف دیجیتالی از کتاب شریف «الغدیر» علامه امینی(ره).

۱۳۷۶- کشف الرمس عن حدیث رد الشمس (فی ضمنه، رساله کشف اللبس عن حدیث رد الشمس/ تالیف جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی‌بکر السیوطی؛ رساله مزیل اللبس عن حدیث رد الشمس/ تالیف شمس‌الدین محمدبن یوسف الصالحی الشامی)، قم: المعارف الاسلامیه، ۱۳۷۶ش. (محمودی، محمدباقر ۱۴۱۸ق، رسائل فی حدیث رد الشمس، قم: موسسه معارف اسلامی).

۱۳۷۷- تاملات فی حدیث رد الشمس لامیرالمومنین علی ابن ابی‌طالب(ع)، فاضل

- فراستی، قم: انوار الهدی.
- ۱۳۸۱- «نقد سندی و محتوایی روایت رد الشمس لعلى ابن ابى طالب (عليه السلام)»،
زهره نریمانی، حدیث و اندیشه، دوره قدیم، پاییز ش ۳ و ۴، ص ۳۳-۵۸.
- ۱۳۸۲- رد الشمس لعلى (ع)، جعفر مرتضی، بیروت: مرکز اسلامی للدراسات.
- ۱۳۸۲- «سند حدیث رد شمس»، محمد محمدی ری شهری، مدخل: دانش نامه
امیرالمؤمنین (ع) بر پایه قرآن و حدیث و تاریخ، ج ۱۲، ص ۴۰.
- ۱۳۸۶- لمحات عن رد الشمس لامیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام، علی کریم
دبوس معموری، عراق، حله: دارالارقم.
- ۱۳۸۷- مزیل اللبس فی مسالتي شق القمر و رد الشمس، سیدمحمد مهدی موسوی خراسان،
قم: دلیل ما، ۱۴۲۹ق. نیز: همان (۱۴۳۲ق)، عراق، نجف: عتبة العلوية المقدسة، قسم
الشؤون الفكرية و الثقافية، ۲۰۱۱م.
- ۱۳۸۸- «بررسی تطبیقی حدیث رد الشمس»، بی نام، گروه پاسخ به شبهات، سایت مؤسسه
تحقیقاتی حضرت ولی عصر (ع)، کد مطلب ۶۳۶۱.
- ۱۳۸۸- رجوع الشمس لامیرالمؤمنین (ع)، محمدجواد محمودی، قم: دارالحییب.
- ۱۳۸۹- «تحلیلی پیرامون حدیث رد الشمس»، مهدی مردانی، مطالعات قرآن و حدیث
سفینه، دوره ۷، بهار شماره ۲۶، صص ۵۹-۸۵.
- ۱۳۸۹- «تمام شبهات رد الشمس»، محمدیحیی روحانی، ماهنامه دیدار آشنا، آذرماه پیاپی
۱۲۲، ص ۲۶.
- ۱۳۸۹- «واکاوی در حدیث رد الشمس»، محمد شعبانپور، سراج منیر، دوره ۱، زمستان شماره
۱، صص ۷۱-۱۰۰.
- ۱۳۸۹- بازگشت خورشید برای امیرالمؤمنین (ع)، محمدجواد محمودی، تهران: مشعر.
- ۱۳۹۰- چکیده‌ای از کتاب اسرار رد الشمس: چرخش خورشید در دستان امیرالمؤمنین
(ع)، محمدصادق انصاری، قم: طوبای محبت.
- ۱۳۹۰- رد الشمس لامیرالمؤمنین علیه السلام، لمیاء محمد ام ابراهیم، بیروت: دارالمحجة

البيضاء.

۱۳۹۱- «آیا حدیث رد الشمس در کتاب‌های شیعه با سند معتبر ذکر شده است؟ آیا این اعجاز منافاتی با بدیهیات عقلی ندارد؟»، بی‌نام، سایت اسلام کوئست ۲۴۷۹۷.

۱۳۹۲- «بررسی حدیث رد الشمس» (۱)، سیدمحمد نجفی یزدی، آفاق مهر، آذر و دی، پیاپی ۵۴، ص ۴۸.

۱۳۹۲- «بررسی حدیث رد الشمس» (۲)، سیدمحمد نجفی یزدی، آفاق مهر، بهمن و اسفند، پیاپی ۵۵، ص ۶۳.

۱۳۹۲- تصحیح (خبر) رد الشمس و ترغیم النواصب الشمس، عبیدالله بن عبدالله حسکانی، تصحیح خسرو قاسم، هند، الیگر: ملنی کاپته. این اثر با این نام هم در منابع آمده است: «مسألة في تصحيح رد الشمس وإرغام النواصب الشمس».

۱۳۹۲- مشهد رد الشمس للامام علي بن ابي طالب عليه السلام في الحلة، عبدالعظیم عباس جوذری، عراق، حله: دار الفرات للثقافة والاعلام في الحلة.

۱۳۹۳- «بررسی حدیث رد الشمس» (۳)، سیدمحمد نجفی یزدی، آفاق مهر، فروردین و خرداد، پیاپی ۵۶، ص ۵۰.

۱۳۹۳- امیر آفتاب (بررسی معجزه‌ی بازگشت خورشید برای امیرالمومنین (ع) و پاسخ به شبهات آن)، سیدمحمد نجفی یزدی، قم: کوثر کویر.

۱۳۹۳- رد شمس (تحقیق تاریخی، اعتقادی، نجومی در ماجرای بازگشت خورشید برای امیرالمومنین (ع)، محمدصادق انصاری، قم: طوبای محبت.

۱۳۹۴- حدیث رد الشمس لعلي رضي الله عنه بين الحقيقة والأوهام، احمد بن عبدالحلیم بن تیمیه حرانی، تحقیق: جمال عبد المنعم الكومي، مصر: الدار الذهبية، ۲۰۱۶م.

۱۳۹۴- سج مٹان سرداری (حضرت علی (ع) لاء معجزی طورسج جی واپس اچن واری واقعی بابت تحقیق)، سیدمحمد نجفی یزدی، ترجمه معشوق علی مهدوی، قم: کوثر کویر.

۱۳۹۴- بررسی معجزات شق القمر و رد الشمس، علیرضا فاطمی و غلامرضا رئیس‌یان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.

- ۱۳۹۵- «روایة ردّ الشمس لعليّ بن أبي طالب عليه السلام؛ قراءة نقدية في السند و المضمون»، زهره نریمانی، مترجم مطر، نصوص معاصرة، العدد ۶، ص ۲۷۹- ۲۹۶.
- ۱۳۹۶- تحلیلی بر رد الشمس، محسن براتی مصلح، همدان: سکر.
- ۱۳۹۶- حدیث رد الشمس، سید علی حسینی میلانی، قم: الحقایق.
- ۱۳۹۶- رد الشمس و بازتاب آن در ادبیات عرب، فرشته پناهی و مجتبی محمدی مزرعه‌شاهی پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم میبد.
- ۱۳۹۷- بررسی تاریخی سیر تطور دیدگاه عالمان مسلمان در حدیث رد الشمس، غلامعلی ابرکار و حمیدرضا فهیمی تبار، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه کاشان.
- ۱۳۹۷- حدیث رد الشمس لامیرالمومنین علیه السلام و مصادره الرصینه، معد السید سلیمان حلی، عراق، بغداد: دارالفرات.
- ۱۳۹۹- «دیدگاه دکتر صفری درباره شق القمر و رد الشمس؛ نقدی بر دیدگاه آیت الله خراسان»، نعمت الله صفری فروشانی، نشست گروه تاریخ اهل بیت مجتمع آموزش عالی تاریخ و سیره و تمدن اسلامی، موجود در سایت سخنران: <https://www.nsfari.ir>.
- ۱۳۹۹- «ردّ الشمس»، سعید زعفرانی‌زاده، مدخلی از دانشنامه، تهران: دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۹، صص ۶۴۷ - ۶۵۰.
- ۱۳۹۹- رد الشمس لامیرالمومنین علی بن ابی طالب(ع) فی بابل المنقبه و المشهد، هادی عبدالنبی محمد تمیمی (دراسة فی التاريخ و العمارة)، قم: دلیل ما.
- ۱۴۰۱- «بازپژوهی امکان ردّ شمس در سوره ص با محوریت دیدگاه علامه طباطبایی»، روح‌الله زاهری و دیگران، تفسیر پژوهی، بهار ش ۱۷، ص ۱۳۰- ۱۴۷.
- ۱۴۰۱- «نگاهی نو به مسئله رد الشمس؛ بررسی مقایسه‌ای منابع شیعی با عهدین»، سلیمان موسوی و روشن ضمیر، پژوهش‌های ادیبانی، شماره ۱۹، ص ۶- ۲۷.
- ۱۴۰۲- رساله‌نگاهی به معجزه شق القمر و رد الشمس (بر اساس آیات و روایات)، مهدی دانشیار، تهران: دانشیاران ایران.

۶- منابع پیرامون رد الشمس بر اساس نام مؤلف

- چون معرفی منابع در عنوان قبل به ترتیب تاریخ شمسی تنظیم شده بود، و نیز جستجوی اسامی مؤلف در آن لیست، کمی زمان بر است؛ جهت راحتی کار مراجعه پژوهشگران، لیست آثار درباره رد الشمس به ترتیب الفبایی نام مؤلف و نیز تاریخ اصلی مآخذ، تقدیم می‌شود:
- آل نوح، کاظم (۱۳۷۴ق)، کتاب رد الشمس علی امیرالمومنین ع فی موطنین فی ... ابرکار، غلامعلی و فهیمی تبار (۱۳۹۷ش)، بررسی تاریخی سیر تطور دیدگاه ... ابن تیمیه حرانی، احمد (۲۰۱۶م)، حدیث رد الشمس لعلی رضی الله عنه بین ... ابن شاذان القمی، محمد (قرن ۵)، کتاب رد الشمس علی امیر المؤمنین (ع) ... الازدی الموصلی، محمد (قرن ۴)، حدیث رد الشمس ... ام ابراهیم، لمیاء محمد (۱۴۳۲ق)، رد الشمس لامیرالمومنین (ع) ... امینی، عبدالحسین (۱۴۱۶ق)، اسناد و مدارک حدیث رد الشمس ... انصاری، محمدصادق (۱۳۹۰ش)، چکیده‌ای از کتاب اسرار رد الشمس ... انصاری، محمدصادق (۱۳۹۳ش)، رد شمس (تحقیق تاریخی، اعتقادی، نجومی ... بحرانی، سلیمان بن عبدالله (قرن ۱۱)، شرح حدیث رد الشمس ... براتی مصلح، محسن (۱۳۹۶ش)، تحلیلی بر رد الشمس ... بصری، حسین بن علی کاغذی (قرن ۴)، جواز رد الشمس ... بی‌نام (۱۲۹۲ق)، رد نظریات ابوریحان بیرونی در مورد رد الشمس ... بی‌نام (۱۳۸۸ش)، «بررسی تطبیقی حدیث رد الشمس» ... بی‌نام (۱۳۹۱ش)، «آیا حدیث رد الشمس در کتاب‌های شیعه با سند معتبر ذکر ... پناهی، فرشته و محمدی (۱۳۹۶ش)، رد الشمس و بازتاب آن در ادبیات عرب ... تمیمی، هادی عبدالنبی محمد (۱۳۹۹ش)، رد الشمس لامیرالمومنین علی بن ... الجوانی العبدلی، محمد بن أسعد (قرن ۶)، حدیث رد الشمس ... جوذری، عبدالعظیم عباس (۱۴۳۴ق)، مشهد رد الشمس للامام علی بن ابی ... حاکم حسکانی، عبیدالله (۲۰۱۴م)، تصحیح (خبر) رد الشمس و ترغیم النواصب ... حسینی میلانی، سیدعلی (۱۳۹۶ش)، حدیث رد الشمس ... حلی، معد السید سلیمان (۱۴۴۰ق)، حدیث رد الشمس لامیرالمومنین ... الخوارزمی، موفق بن أحمد (قرن ۶)، حدیث رد الشمس ...

- دانشیار، مهدی (۱۴۰۲ش)، رساله نگاهی به معجزه شق القمر و رد الشمس ...
- رضوی، سید ابوالقاسم (۱۳۹۶ق)، برهان شق القمر و رد النیر الاکبر ...
- روحانی، محمدیحیی (۱۳۸۹ش)، «تمام شبهات رد الشمس» ...
- زاهری، روح الله و دیگران (۱۴۰۱ش)، «بازپژوهی امکان رد شمس در سوره ص ...
- زعفرانی زاده، سعید (۱۳۹۹ش)، «رد الشمس» ...
- السنجاری، نصر بن عامر (قرن ۵)، کتاب رد الشمس ...
- السیوطی، جلال الدین (قرن ۱۰)، کشف اللبس عن حدیث رد الشمس ...
- شاذان فضل، ابوالحسن (قرن ۴)، رساله ای در طرُق حدیث ...
- شعبانپور، محمد (۱۳۸۹ش)، «واکاوی در حدیث رد الشمس» ...
- الصالحی الشامی، محمد (قرن ۱۰)، مزیل اللبس عن حدیث رد الشمس ...
- صفری فروشانی، نعمت الله (۱۳۹۹ش)، نقدی بر دیدگاه آیت الله خراسان ...
- طریحی، محمدسعید (۱۴۰۱ق)، رد الشمس ...
- فاطمی، علیرضا و رئیسیان (۱۳۹۴ش)، بررسی معجزات شق القمر و رد الشمس ...
- فراستی، فاضل (۱۳۷۷ش)، تأملات فی حدیث رد الشمس لامیرالمومنین ...
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۲ش)، «سند حدیث رد شمس» ...
- محمودی، محمدباقر (۱۴۱۸ق)، کشف الرمس عن حدیث رد الشمس ...
- محمودی، محمدجواد (۱۳۸۸ش)، رجوع الشمس لامیرالمومنین (ع) ...
- محمودی، محمدجواد (۱۳۸۹ش)، بازگشت خورشید برای امیرالمومنین (ع) ...
- مرتضی، جعفر (۱۴۲۵ق)، رد الشمس لعلی (ع) ...
- مردانی، مهدی (۱۳۸۹ش)، «تحلیلی پیرامون حدیث رد الشمس» ...
- معموری، علی کریم دیوس (۲۰۱۰م)، لمحات عن رد الشمس لامیرالمومنین ...
- موسوی خراسان، محمد مهدی (۱۳۸۷ش)، مزیل اللبس فی مسالتی شق القمر و ...
- موسوی، سلیمان و روشن ضمیر (۱۴۰۱ش)، «نگاهی نوبه مسئله رد الشمس ...
- نجفی یزدی، سیدمحمد (۱۳۹۲ش)، «بررسی حدیث رد الشمس» (۱) ...
- نجفی یزدی، سیدمحمد (۱۳۹۲ش)، «بررسی حدیث رد الشمس» (۲) ...
- نجفی یزدی، سیدمحمد (۱۳۹۳ش)، «بررسی حدیث رد الشمس» (۳) ...
- نجفی یزدی، سیدمحمد (۱۳۹۳ش)، امیر آفتاب (بررسی معجزه‌ی بازگشت ...

نجفی یزدی، سید محمد (۱۳۹۴ش)، *سج مثن سرداری (حضرت علی (ع) لاء ...*
 نریمانی، زهره (۱۳۸۱ش)، «*نقد سندی و محتوایی روایت رد الشمس لعلی ابن ...*
 نریمانی، زهره (۱۴۳۸ق)، «*روایة رد الشمس لعلي بن أبي طالب (ع)؛ قراءة ...*
 وراق، ابوبکر (قرن ۳)، *راویان حدیث رد الشمس ...*
 همدانی شیخی، محمد باقر (۱۲۹۰ق)، *پاسخ به شبهه‌ای درباره رد شمس ...*

نتیجه

صرف نظر از منابعی که در ضمن مطالب دیگری به صورت غیرمستقل به مسأله «رد الشمس» پرداخته‌اند؛ حدود پنجاه و چهار اثر مستقل پیرامون رخداد رد الشمس شناسایی شد؛ که جز چند مورد اندک که به نقد این گزارش تاریخی پرداخته‌اند، مابقی آنها به تأیید و پشتیبانی این دست روایات حدیثی همت گماشته‌اند؛ و اکثر این آثار به زبان فارسی و عربی هستند. از این آثار شناسایی شده، حدود دوازده منبع، متعلق به قرن سوم تا یازدهم هستند؛ و مابقی آثار، که بیش از هفتاد و پنج درصد نوشته‌ها را به خود اختصاص می‌دهند، متعلق به دوران متأخر و مخصوصاً معاصر می‌باشند. کثرت آثار نوشته و منتشر شده درباره رد الشمس، نشان می‌دهد که این مسأله مورد توجه اندیشمندان مسلمان و مخصوصاً شیعی، بوده است؛ که یا برای تبلیغ آموزه‌های کلامی - امامتی و یا برای پاسخ‌گویی به شبهات مخالفان مذهبی، نگارش یافته‌اند. با توجه به این که بیشتر آثار منتشر شده، جنبه «حدیث‌شناسی و تاریخی» دارند، پیشنهاد می‌شود که با توجه به اطلاعات علمی جدید مردم و مخصوصاً جوانان، آثاری با رنگ و بوی دانش‌های علمی جدید در حوزه‌های فیزیک و نجوم، پیرامون این رخداد تاریخی، نگارش یابند؛ تا از این جنبه نیز، جوابگوی سؤالات و شبهات پیرامون مسأله رد الشمس باشند.

منابع

۱. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۸۰ق)، *معالم العلماء*، نجف: مطبعة الحیدریة.
۲. بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶ق)، *البرهان فی تفسیر القرآن*، تهران: بنیاد بعثت.
۳. جوذری، عبدالعظیم عباس (۱۴۳۴ق)، *مشهد رد الشمس للامام علی بن ابی طالب علیه السلام فی الحله*، عراق، حله: دارالفرات للثقافة والاعلام فی الحلة.

۴. زاهری، روح الله و حسینی نیا، محمدرضا و زاهری، زهرا (۱۴۰۱ش)، «بازپژوهی امکان ردّ شمس در سوّۀ ص با محوریت دیدگاه علامه طباطبائی»، تفسیر پژوهی، بهار و تابستان شماره ۱۷، صص ۱۳۰-۱۴۷.
۵. سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله (۱۴۱۹ق)، ارشاد الازهان الی تفسیر القرآن، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۶. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۰۳ق)، اللآلی المصنوعة، بیروت: بی نا، ۱۹۸۳م.
۷. شیخ مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم: کنگره شیخ مفید.
۸. صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳ق)، من لایحضره الفقیه، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: نشر اسلامی.
۹. طباطبائی یزدی، عبدالعزیز (۱۴۱۶ق)، اهل البیت فی المكتبة العربیة، قم: آل البیت (ع).
۱۰. طباطبائی سید محمد حسین (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۲. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۱ق)، الامثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، قم: مدرسه امام علی (ع).
۱۳. ملاحویش آل غازی، عبدالقادر (۱۳۸۲ق)، بیان المعانی، دمشق: المطبعة الترقی.
۱۴. نریمانی، زهره (۱۳۸۱ش)، «نقد سندی و محتوایی روایت ردّ الشمس لعلی ابن ابی طالب (علیه السلام)» حدیث و اندیشه، دوره قدیم، پاییز ش ۳ و ۴، صص ۳۳-۵۸.
۱۵. _____، سایت پایگاه مجلات تخصصی نور (نورمگز)، به نشانی اینترنتی:

۱۶. _____، سایت پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک)، به نشانی اینترنتی: <https://irandoc.ac.ir>.

۱۷. _____، سایت خانه کتاب و ادبیات ایران (بانک اطلاعات کتاب ایران)، به نشانی اینترنتی: <https://ketab.ir>.

۱۸. _____، سایت کتابخانه امیرالمؤمنین (ع)، به نشانی اینترنتی: <https://imamali.info>.

۱۹. _____، سایت کتابخانه ملی، به نشانی اینترنتی: <https://www.nlai.ir>.

۲۰. _____، سایت کتابخانه دیجیتال مکتبه نور، به نشانی اینترنتی: <https://www.noor-book.com>.

۲۱. _____، سایت نمایه‌سازی مجلات ایران (مگیران)، به نشانی اینترنتی: <https://www.magiran.com>.

۲۲. _____، سایت نمایه‌سازی مقالات همایش‌ها (سیویلیکا)، به نشانی اینترنتی: <https://civilica.com>.